

לג. מצה עשירה

בחג הפסח אנו נתקלים במספר מושגים המתארים סוגים של מצות - מצה רגילה, מצת מצווה, מצה שמורה, מצה עשירה מצה שרויה ועוד. ברקע של כל 'סוג' מצה ישנם דיונים הלכתיים מגוונים מצד עיקר הדין, מנהג, לכתחילה, מחלוקות תנאים או אחרונים. בפרק זה נעסוק במצה עשירה בה מצאנו מספר שיטות, מנהגים בעדות שונות וכן מספר שאלות שעלו מחדש בדיוני הפוסקים בדורנו.

לצאת ידי חובת מצה

הגמרא במסכת פסחים מביאה מימרא בשם ריש לקיש:

אמר רבה בר בר חנה אמר ריש לקיש: עיסה שנילושה בין ושמן ודבש - אין חייבין על חימוצה כרת.

יתיב רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע קמיה דרב אידי בר אבין, ויתיב רב אידי בר אבין וקא מנמנם. אמר ליה רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא: מאי טעמא דריש לקיש? - אמר ליה: דאמר קרא "לא תאכל עליו חמץ", דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו במצה - חייבין על חימוצו כרת. והא, הואיל ואין אדם יוצא בה ידי חובתו, דהויא ליה מצה עשירה - אין חייבין על חימוצה כרת. - איתיביה רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא:... איתער בהו רב אידי בר אבין, אמר להו: דדקי, היינו טעמא דריש לקיש: משום דהוו להו מי פירות, ומי פירות אין מחמיצין. (לה, א)

האמוראים נחלקו בפירוש שיטת ריש לקיש; רב פפא מסביר שמכיוון שאין יוצאים במצה זו ידי חובת מצה בפסח, אין חייבים עליה כרת. רב פפא לא מסביר מדוע לא יוצאים ידי חובת מצה במצה שנילושה בין/שמן/דבש, אלא רק קובע שקיים קשר בין עונש הכרת ובין קיום מצוות מצה.

רב אידי בר אבין מסביר ששמן/יין/דבש נקראים מי פירות, ומי פירות לא מחמיצין. נראה שדין מי פירות הינו דין ידוע, ורב אידי מחדש שחומרים אלו זהים למי פירות ואינם מגיעים לידי חימוץ. יתכן ודברי רב אידי אינם חולקים על דברי רב פפא אלא מוסיפים טעם נוסף. לאור כך ניתן לחלק בין שני דיונים:

1. מצה ממי פירות: אינה מחמיצה ולכן לא חייבים עליה כרת.

2. למצה מיין/שמן/דבש יש דין כפול:

א. אינה מחמיצה כמו כל מי פירות.

ב. לא יוצאים בה ידי מצה בפסח.

מדוע למצה מייץ/שמן/דבש הדין שונה? תשובה אחת לשאלה זו עולה בדברי הגמרא בדף הבא:

...אם כן מה תלמוד לומר לחם עני? פרט לעיסה שנילושה ביין ושמן ודבש. מאי טעמא דרבי עקיבא? מי כתיב לחם עוני? עני כתיב... (לו, א)

רבי עקיבא מצריך מצה שהיא מצוות מצה לחם עוני, ולכן לא יוצאים ידי חובת מצה שנילושה ביין/שמן/דבש.

אולם, רוב הראשונים מסבירים שהסיבה שלא יוצאים ידי חובת מצה במצה עשירה היא שמי פירות אינן מחמיצין. יש צורך שלמצה תהיה יכולת ופוטנציאל להגיע לידי חימוץ (ראו תוספות על אתר, מגיד משנה, טור ועוד), אך אם הפוטנציאל לא קיים אז אין זה מוגדר כמצה בפסח. הסבר זה דומה למחלוקת התנאים לגבי אורז בפסח; מקובל להלכה כדברי חכמים שהואיל ואורז מגיע לידי סרחון ולא לידי חימוץ, לא יוצאים בו ידי חובה בפסח¹.

שיטת הרמב"ם

בדברי הרמב"ם מסתתרת הבנה שונה של מהלך הסוגיה, ולשיטתו יש לחלק בין מי פירות ובין יין, שמן ודבש:

חמשת מיני דגן אלו אם לשן במי פירות בלבד בלא שום מים, לעולם אינם באין לידי חמוץ, אלא אפילו הניחן כל היום עד שנתפח הבצק הרי זה מותר באכילה, שאין מי פירות מחמיצין אלא מסריחין. ומי פירות הן כגון: יין וחלב ודבש וזית ומי תפוחים ומי רמונים וכל כיוצא בהן משאר יינות ושמנים ומשקין, והוא שלא יתערב בהן שום מים בעולם, ואם נתערב בהן מים כל שהוא הרי אלו מחמיצין. (ה, ב)

...מצה שלשה במי פירות יוצא בה ידי חובתו בפסח, אבל אין לשין אותה ביין או שמן או דבש או חלב משום לחם עוני כמו שבארנו, ואם לש ואכל לא יצא ידי חובתו... (ו, ב)

הרמב"ם מפריד את הדיון לשתי הלכות נפרדות: בפרק ה הרמב"ם קובע שמי פירות לא מחמיצין. לעומת זאת בפרק ו הוא מחלק בין המקרים וקובע שלמרות שמי פירות לא מחמיצין, ניתן לצאת בהם ידי חובת מצה. אולם, מצה שנילושה בשמן ודבש יש לה דין נוסף שלא יוצאים בה ידי חובה מדין לחם עוני.

1. שיטה שונה עולה מדברי רש"י: "של מצות ביין ושמן ודבש - מפני שקרובה וממהרת להחמיץ, ואין אדם יכול לשומרה, לפיכך, אם לש - תשרף מיד... דאמר לעיל מי פירות אין מחמיצין - לא קשיא הך, דאיהו אין חיבין על חימוצו כרת קאמר, ולא הוי חמץ גמור אלא חמץ נוקשה הוי - כלומר רע, ואותו חימוץ הן ממהרין להחמיץ, ואי אפשר לשומרין". רש"י מבין שגם מצה עשירה אסורה בפסח מדין חמץ נוקשה ודינה אף גרוע ממצה רגילה. כדברי רש"י סובר גם הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם.

הרמב"ם מעלה בדבריו שתי נקודות:

1. יש להפריד בין מצה שנילושה במי פירות ובין יין, שמן ודבש. חילוק זה מסתבר לאור דברי רבי עקיבא בדף לו, ולאור כך פוסקים להלכה גם כרב פפא וגם כרב אידי.

2. העובדה שמי פירות אינם מחמיצין הינה בעלת השלכה לגבי העונש על החימוץ, אך אין זה גורר בעקבותיו את המסקנה שלא ניתן לצאת ידי חובת מצה במי פירות. ניתן לחלק בין אורז שהחומר הבסיסי שלו אינו מחמיץ, ובין חיטה שנילושה במי פירות. הסיבה שלא יוצאים ידי חובה באורז אינה מפני שאינו מחמיץ, אלא משום שאינו מין דגן. התוצאה של העובדה שאינו מין דגן היא שאינו מחמיץ אלא מגיע לידי סירחון. לעומת זו מצה שנילושה במי פירות היא מין דגן ולכן יצאו בה ידי חובה בפסח.²

הפרשנים דנו האם לשיטת הרמב"ם יוצאים ידי חובה במצה של מי פירות כאשר היא עשויה ממי פירות בלבד, או שמא כשיש בה גם מים. מדברי המגיד משנה עולה שהרמב"ם מדבר אף במקרה של מי פירות בלבד, וכך פשט הרמב"ם לאור הבנתו בסוגיה. נראה כי כך יש להבין הלכה נוספת ברמב"ם:

מותר לתת התבלין והשומשמן והקצח וכיוצא בהן לתוך הבצק, וכן מותר ללוש העיסה במים ושמן או דבש וחלב או לקטף בהן, וביום הראשון אסור ללוש ולקטף אלא במים בלבד, לא משום חמץ אלא כדי שיהיה 'לחם עוני', וביום הראשון בלבד הוא שצריך להיות זכרון לחם עוני.³

הרמב"ם אוסר על שילוב של מים ושמן, אך פסיקה זו מופיעה בנפרד מדבריו לעניין מי פירות. אין לערב שמן בכלילה היות והוא גורם לכך שהמצה לא תהיה לחם עוני, ולכן לא יוצאים בה ידי חובה. שאר מי פירות לא גורמים להפקעת 'שם' לחם עוני, ולכן דינם בפסח כמו כל מצה שנילושה רק במים. כאשר עירבו בעיסה שמן יש בעיה רק ביום הראשון, אך אין בעיה לאכול מצה זו בשאר הימים.

הבנת הרמב"ם שונה משיטת רוב הראשונים, דבר הבא לידי ביטוי במספר השלכות:

- האם יוצאים ידי חובת מצה בליל הסדר במי פירות? לפי הרמב"ם יוצאים ידי חובה אך לא לפי רוב הראשונים.
- לפי שאר הראשונים יוצאים ידי חובה במצה המורכבת מיין ומים. לפי הרמב"ם, נראה שלא יצאו ידי חובה במצה זו שהרי אינה לחם עוני (פרק ה הלכה כ).
- הטור (סימן תעא) פוסק שמותר לאכול מצה עשירה בערב פסח. לפי הרמב"ם יהיה אסור לאכול מצה שנילושה במי פירות, והוא מתיר רק מצה שנילושה ביין שמן, ודבש.

2. מסתבר שהרמב"ם הבין שהמחלוקת לגבי אורז היא מחלוקת כללית לגבי זיהויו כמין דגן כפי שמשמע בגמרא בברכות ולא כמחלוקת האם העובדה שאינו מחמיץ גוררת שלא יוצאים בו ידי חובה. וראו עוד בנושא זה לעיל בפרק לא.

שיטת ביניים מצאנו בדברי הב"ח (סימן תע"א); הב"ח מחלק בין מצה עשירה שיש בה מים ומי פירות, מול מצה עשירה שהיא רק מי פירות. מצה עשירה שיש בה מים יוצאים בה ידי חובת אכילה בפסח בדיעבד, ולכן יהיה אסור לאכול אותה בערב פסח כדין כל מצה. מצה עשירה ללא מים לא יוצאים בה ידי חובה³.

פסיקת ההלכה

השלחן ערוך והרמ"א פסקו להלכה:

מי פירות בלא מים אין מחמיצין כלל. ומותר לאכול בפסח מצה שנלושה במי פירות אפילו שהתה כל היום, אבל אין יוצא בה ידי חובתו מפני שהיא מצה עשירה וקרא כתיב 'לחם עוני'. מי פירות עם מים ממהרים להחמיץ יותר משאר עיסה הילכך אין ללוש בהם; ואם לש בהם, יאפה מיד.

הגה: ובמדינות אלו אין נוהגין ללוש במי פירות, ואפילו לקטוף המצות אין נוהגין רק לאחר אפייתן בעודן חמים, ואין לשנות אם לא בשעת הדחק לצרכי חולה או זקן הצריך לזה. (תסב, א-ד)

השולחן ערוך פוסק בדברי רוב הראשונים המתירים לאכול מצה עשירה, אך סובר שלא יוצאים בה ידי חובת מצוות מצה הואיל ואינה 'לחם עוני'. הרמ"א כותב שבמדינות אשכנז לא נוהגים ללוש כלל במי פירות. רוב האחרונים הסבירו שחומרת הרמ"א נובעת מחשש לשיטת רש"י (ראו לדוגמה בכיור הגר"א על אתר). ברם, מלשון הרמ"א נראה שהחומרא של מצה עשירה אינה נובעת מחשש הלכתי לשיטת רש"י, אלא הוא פשוט מביא את מנהג העולם שלא נהגו ללוש במי פירות. פסיקה זו דומה לדין קטניות בפסח, וגם כאן הוא מוסיף את המילים 'ואין לשנות' - מדובר על מנהג שקהילות אשכנז קיבלו עליהם.

בסעיף ב כותב ה'שלחן ערוך' כי אם התערבבו מים במי פירות אנו חוששים שהם מחמיצין מהר יותר. ה'משנה ברורה' (סעיף קטן יח) מרחיב זאת לגבי אשכנזים ואומר שאם לשו, אסור לאפות אפילו מיד, ומשמע שדין זה חמור יותר מכל איסורי חמץ שניתן לאפות מיד. הסיבה להחמרה זו היא שאנו חוששים שמי פירות ממהרים להחמיץ יותר ממים, וכפי שסיכמ את הנושא הרב משולם ראטה:

הן בכל לבי חפצתי למלא בקשתו, אבל בכל זאת לא אוכל להסכים בכלל להצעה זו של תעשיית ביסקוויטים לפסח מקמח עם מי פירות, אחרי שלפי פסק הרמ"א בהגהות

3. כדברי הבי"ח סובר המהר"ל בגבורות ה' (הובא במגן אברהם תע"א, ה) שיוצאים במצה עשירה שיש בה מי פירות ומים. לעומת זאת המגן אברהם חולק על המהר"ל וסובר שבכל מקרה לא יוצאים ידי חובה במצה שיש בה מי פירות, מפני שהיא מצה עשירה. מדברי המגן אברהם לא ברור מה הטעם שלא יוצא ידי חובה, ונראה שהסיבה היא שאין זה לחם עוני והבנה זו אינה כשיטת הרמב"ם.

ס' תס"ב סעיף ד' במדינות אלו אין נוהגין ללוש במי פירות וכו' ואין לשנות... אבל לא להתיר לעשות בית חרושת מיוחד לאפות כן בדרך קביעות... אבל אם נלוש במי פירות, כיון שעיקר הטעם של מנהג מדינות אלו שהביא הרמ"א הוא בשביל שאנו חוששין לדעת רש"י... הלכך צריך שימור יותר ולאפות מיד לצורך חולה במי פירות לבד...

ומה שכתב חתני הרב נ"י בשם הרב אוחנא נ"י שאמר שבמצרים עושים כל מני דברים מקמח עם מי פירות ואפשר לעשות גם כאן כשיש השגחה טובה, אין שום ראייה ממנהג מצרים שהם בני ספרד הנמשכים במנהגיהם אחרי הבית יוסף ולא קבלו עליהם חומרא של הרמ"א שהוא מנהג מדינות אלו, היינו בני אשכנז. ועיין בספר ברכי יוסף לאו"ח ס' תס"ב אות ז' ח', שכתב: בכל בני ספרד המנהג להתיר ללוש במי פירות לבד ובני אשכנז שנהגו להחמיר אין להקל להם. ואנו, בני אשכנז, אם קבלנו עלינו דעת הפוסקים המחמירים (אף אם רוב הפוסקים מקילים) כבר קיבלו אבותינו עליהם כאותה דעה ואסור עלינו, בני אשכנז, מדינא ואין לו התרה... (קול מבשר א, מב)

בעקבות הבנתו של הרב ראטה, שפסק הרמ"א נובע מחשש לשיטת רש"י, הוא מחמיר במצה עשירה יותר ממצה רגילה. ברם, לפי ההבנה שהצענו יש מקום להתיר מצה עשירה שנשמרו בה כללי אפיית מצה מחיטה ומים.

בשנים האחרונות עלתה מחלוקת נוספת בין הפוסקים הסוברים כשיטת השולחן ערוך שניתן לאכול מצה עשירה. הרב מרדכי אליהו קבע, בעקבות בדיקות מעבדה, שבייצור התעשייתי של מצה עשירה יש ערבוב של מי פירות ומים. בעקבות דברי הרמב"ם והשולחן ערוך משמע שאם יש עירוב של מים ומי פירות אז יש תהליך של החמצה וממילא יש כאן חשש חמץ. בעקבות כך, לשיטתו גם לפוסקים כשולחן ערוך אין לאכול מצה עשירה בפסח⁴.

הרב עובדיה יוסף חולק על גישה זו; קביעתו העקרונית היא שעוגיות מצה עשירה מותרות לכתחילה עבור ספרדים ובדיעבד עבור האשכנזים, שכן גם האשכנזים אוסרים מי פירות על פי מנהג ולא על פי הלכה. לשיטתו אין כלל חשש של התערבות מים, וההכשרים השונים דואגים לעניין זה מבעוד מועד. בראיון בנושא הרחיב הרב אברהם יוסף שמדובר על נוכח שהטעה את הרב מרדכי אליהו⁵, דבר שנדחה על ידי תלמידיו.

בשו"ת יחוה דעת (א, י) דן הרב עובדיה יוסף בשאלה האם מותר לחנווני ירא שמים למכור מצה עשירה לאשכנזים שלא נהגו בהן היתר? לאחר סקירת הדעות השונות ופסיקת ההלכה הרב עובדיה מדגיש:

וז"ל המאירי (יבמות יד, ב): כל ששנים חלוקים אחד להיתר ואחד לאיסור, אסור למתיר להעלימו לאוסר, וליתן לו מן האיסור, אלא צריך שיודיעוהו שזהו דבר האסור

4. ראו בעניין זה ראיון עם בנו הרב יוסף אליהו באתר ערוץ 7 מתאריך י"ד בניסן תשע"א.

5. 'מצה עשירה – לכתחילה לספרדים', אתר ערוץ 7, י"ג בניסן תשע"א.

לו לפי שיטתו. וכל שאינו מודיעו מותר לאוסר לסמוך עליו ע"ש.... ועוד עיין בשו"ת זרע אמת ח"ב (סימן י"ט), שנשאל בדין ההולך ממקום שנהגו איסור בדבר מסויים, למקום שנהגים בו היתר, האם מותר לו להתאכסן אצל בעל הבית, או שמא יש לחוש פן יאכילהו מדבר שנהגו בו איסור במקומו. והשיב, שאין לחוש לכך, שבדאי לא נחשד סתם יהודי להניח לחבירו לאכול דבר שהוא אסור לחבירו, שאם כן הרי הוא עובר משום לפני עור לא תתן מכשול...⁶

ההצעה הפרקטית שמוזכרת בדבריו היא לכתוב מודעה בחנות שהעוגיות הם 'מצה עשירה' ומעבר לכך אין צורך להזהיר את הקונים.

אחרית דבר

מצה עשירה היא מצה המכילה מרכיבים נוזליים בנוסף למים. הגמרא קובעת שניתן לאכול מצה עשירה בפסח אך לא ניתן לצאת בה ידי חובת מצת מצווה. הגישה המקובלת בפוסקים מסבירה שחוסר היכולת להחמיץ עם מי פירות גורמת לכך שהיא אינה מצת מצווה. הרמב"ם הבחין בין מי פירות שאינם מחמיצים ובין מצה העשויה משמן ויין שהיא עקרונית מצה כשרה אך אינה לחם עוני.

הפוסקים עסקו במעמד מצה המכילה מי פירות ומים; גישת חכמי ספרד שמצה זו כשרה לפסח מדין מצה עשירה, אך המנהג המקובל באשכנז שלא לאכול מצה זו וחוששים שמא ממחרת להחמיץ. גם בקרב הפוסקים הספרדים בימינו יש מחלוקת האם המצות המשוקות בשם זה כשרות לפסח, או שמא יש בהם חשש חמץ. סוגיית מצה עשירה הינה אקטואלית ונוגעת למוצרים רבים הנכנסים להגדרה זו.



6. וראו בשו"ת יביע אומר (ה, ג) שכתב להקל לגבי בשר חלק כשאוכלים מחוץ לבית מדין ספק ספיקא גם לאוסרים.